

Η ανάπτυξη ως σύνθετο φαινόμενο Η πολλαπλή της διάσταση στην ελληνική κοινωνία*

Κλεομένης Σ. Κουτσούκης**

I. Εισαγωγή

Το πρόβλημα

Συνηθίσαμε να θεωρούμε την ανάπτυξη σαν μια διάσταση ή διαδικασία μόνο οικονομική και να επιστρατεύουμε γι' αυτήν αρχές, αξιώματα και μοντέλα οικονομικά. Η διάσταση της ανάπτυξης σε άλλους τομείς όπως είναι ο κοινωνικός, ο πολιτικός κ.ά. θεωρήθηκε ως άσχετη ή υποδεέστερη, ασήμαντη ή και ανύπαρκτη. Αγνοήθηκαν ακόμη οι επιπτώσεις και οι παρενέργειες που μπορεί να έχει η «δεσπόζουσα» οικονομική διάσταση της ανάπτυξης τόσο πάνω στα άτομα, όσο και στους τομείς, όπως οι παραπάνω, καθώς επίσης στο οικολογικό περιβάλλον κλπ. Τέλος δεν τονίστηκε όσο έπρεπε ότι η οικονομική ανάπτυξη ή η λεγόμενη στρατηγική της ανάπτυξης είναι όχι μόνο απόφαση της πολιτικής ηγεσίας, η οποία υιοθετείται ή επιβάλλεται σαν στόχος ολόκληρης της κοινωνίας αλλά και ότι αυτή συμβαδίζει με ή προκαλεί αλλαγές πέρα από το χώρο της οικονομίας. Δεν είναι επομένως η ανάπτυξη ένα φαινόμενο που περιορίζε-

---

* Εισήγηση στο Επιστημονικό Διήμερο: «Η Διεπιστημονική Προσέγγιση της Ανάπτυξης» που έγινε στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο στις 12-15 Μαΐου 1988.

** Επίκουρος καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

ται σε ένα μόνο τομέα της κοινωνικής ζωής. Γιατί η ανάπτυξη στη σφαίρα της οικονομίας σημαίνει κάτι και στο χώρο της πολιτικής, αλλά και γενικά εμφανίζει αντανάκλασεις και στην υπόλοιπη κοινωνία που πρέπει γι' αυτό να εξιχνιαστούν.

Οι διαπιστώσεις αυτές γίνονται, ίσως, αισθητές εκ των υστέρων, όταν δηλ. εντοπίζουμε, καταλογίζουμε και γενικά συνειδητοποιούμε αρνητικές επιπτώσεις ή παρενέργειες από μια απρογραμμάτιστη, ανακόλουθη, στρεβλή ή ασύμμετρη (οικονομική) ανάπτυξη.

Σκοπός αυτής της εισήγησης είναι να εξετάσει από τη σκοπιά της πολιτικής κοινωνιολογίας την ανάπτυξη σαν ένα σύνθετο φαινόμενο δηλ. με τις ποικίλες εκφάνσεις του στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό τομέα και να ερευνήσει εμπειρικά τις διαστάσεις του φαινομένου αυτού στην ελληνική κοινωνία. Ειδικότερα να ανιχνεύσει τη διαχρονική εξέλιξη της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και να προσδιορίσει τις δυναμικές σχέσεις (αλληλοσυσχετίσεις) μεταξύ τους για μια μεγάλη σχετικά, χρονική περίοδο (1919-81).

Εξετάζοντας την αναπτυξιακή διαδικασία σαν μια σύνθετη πορεία μιας κοινωνίας προς τον εκσυγχρονισμό, μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα διάφορα κοινωνικά ή πολιτικά φαινόμενα που παρατηρούνται στη διάρκεια της αναπτυξιακής προσπάθειας και να ανεύρουμε ενδεχομένως τα πιθανά αίτια που τα προκαλούν.

II. Θεωρητικό πλαίσιο

Εννοιολογικές Οριοθετήσεις

Με επίκεντρο τις χώρες του τρίτου κόσμου από τη δεκαετία του '50 ακόμη παρατηρήθηκε βαθμιαία μια άνθιση θεωρητικών κατασκευών για να ερμηνεύσουν τα προβλήματα και, ως ένα βαθμό, να προβλέψουν την πορεία, των νεότευκτων κρατών, που προήλθαν από τη συρρίκνωση της αποικιοκρατίας στις χώρες της Ασίας και Αφρικής.

Δύο κύριες αδυναμίες των θεωρητικών αυτών μοντέλων, που οδήγησαν σε πληθώρα εμπειρικών ερευνών (case studies) ήσαν:

α) η «πολιτισμική σχετικότητα» τους, γιατί προκειμένου να ερμηνεύσουν πολλά πολιτικά και κοινωνικά φαινόμενα στις νέες χώρες σαν αφετηρία τους είχαν την εμπειρία και τα πρότυπα των χωρών της Δύσης. Μάλιστα για την επίλυση πολλών από αυτά έδιναν και δυτικής προέλευσης «θεσμικές συνταγές».

β) Η υπερβολικά αισιόδοξη και διάχυτη αντίληψη, ότι οι νέες χώρες θα αποκτούσαν σύγχρονους δημοκρατικούς θεσμούς εφόσον

θα ανέβазαν τους δείκτες της οικονομικής και κοινωνικής τους ανάπτυξης. Επιστέγασμα αυτής της αντίληψης ήταν η καθιέρωση της δεκαετίας του '60 ως «δεκαετίας ανάπτυξης» υπό την αιγίδα του ΟΗΕ. Στην ουσία, απώτερος στόχος ήταν η «πολιτική (τους) ανάπτυξη», που σήμαινε αρχικά τη δημιουργία κοινοβουλευτικών θεσμών και συγκεκριμένα την εγκαθίδρυση δημοκρατίας δυτικού τύπου, κάτι που για διάφορους λόγους, που δεν εξετάζομε εδώ, υπήρξε ανέφικτος στόχος για τις χώρες αυτές.

Παρ' όλα αυτά η έννοια της «πολιτικής ανάπτυξης» υπήρξε ένα εργαλείο που κυριάρχησε στη σχετική βιβλιογραφία ως τα τέλη σχεδόν της δεκαετίας του '70. Οι ποικίλοι ορισμοί της όμως ανταποκρίνονται περισσότερο στις μεθοδολογικές ανάγκες ή επιλογές των ερευνητών και την ιδιομορφία της κάθε έρευνας, παρά σε γενικότερα θεωρητικά σχήματα¹. Αυτή η αδυναμία συμφωνίας σ' έναν ορισμό της πολιτικής ανάπτυξης συνετέλεσε ως ένα βαθμό στην απορρόφησή της από τη γενικότερη θεωρία της αλλαγής και της κρατικής πολιτικής (Public Policy Analysis). Η τελευταία φέρνει στην επικαιρότητα της έρευνας τα κέντρα λήψης των αποφάσεων, τις διάφορες ελιτίστικες ομάδες, την πολιτική ηγεσία, την ανάλυση εισροών-εκροών και γενικά τους μηχανισμούς του κράτους που είναι αναγκαίοι για τη στήριξη μιας συγκεκριμένης πολιτικής της ανάπτυξης.

Αυτή η εξέλιξη στη θεωρία και την έρευνα μας φέρνει κοντά σε μια «κοινωνικοοικονομική προσέγγιση» της πολιτικής ανάπτυξης. Είναι αυτή που στην πορεία του εκσυγχρονισμού βλέπει την αλληλεξάρτηση μεταξύ κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών μεταβλητών. Αν και οι ρίζες της προσέγγισης αυτής μπορούν να εντοπιστούν στα έργα κορυφαίων της πολιτικής και οικονομικής σκέψης (Αριστοτέλης, Μαρξ, κ.ά.), η σύγχρονη διαμόρφωσή της δεν έχει το νομοτελειακό χαρακτήρα των πρώτων καταβολών της. Δεν δίνει δηλ. προτεραιότητα σε καμιά αιτιώδη σχέση μεταξύ πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών μεταβλητών, αλλά μάλλον σ' ένα συσχετισμό που οφείλεται στην τάση (προϋπόθεση απαραίτητη στη θεωρία των συστημάτων) που έχουν τα (υπο)συστήματα μίας κοινωνίας να απαντούν σε μία διαταραχή (που προκαλεί ανισορροπία) σε τρόπο, ώστε να αποκαθίσταται πάλι η ισορροπία στο σύστημα ή την κοινωνία.

---

1. Lucian Pye, *Στοιχεία Πολιτικής Ανάπτυξης*, μετάφραση Γ. Μπαχάρα, (Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 1978), σσ. 48-63, όπου αναλύεται μία δεκάδα ορισμών της πολιτικής ανάπτυξης. Επίσης, Πανταζή Τερλεξή: *Οικονομία και Δημοκρατία: Κοινωνιολογία της Πολιτικής Αναπτύξεως* (Αθήνα, Ράππας, 1973).

Άλλωστε είναι τόσο σύνθετη η πλοκή αλληλεπιδράσεων μεταξύ των συστατικών μερών μιας κοινωνίας, η οποία μάλιστα εντείνεται, όσο η κοινωνία προχωρεί προς την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό, ώστε να είναι αδύνατο να απομονώσει κανείς έναν ή περισσότερους παράγοντες στη δυναμική τους κίνηση. Ειδικά στο ρευστό και δυναμικό χώρο της πολιτικής, όπου η συμπεριφορά του ατόμου σε μεγάλο βαθμό είναι απρόβλεπτη, ο προσδιορισμός της επίδρασης που ασκούν «υποκειμενικοί» παράγοντες αποτελεί πρόβλημα προς επίλυση από τη σύγχρονη πολιτική ανάλυση².

Η σπουδαιότητα της παραπάνω προσέγγισης την οποία θα ακολουθήσουμε στην ανάλυσή μας έγκειται στο ότι: α) βλέπει την αναπτυξιακή διαδικασία πέρα από τα πλαίσια του πολιτικού συστήματος, δηλ. σαν μέρος μιας σύνθετης πορείας της κοινωνίας και μάλιστα διαχρονικής, που σημαίνει στη δυναμική της εξέλιξη, β) συμβάλλει στην επινόηση μιας μεθοδολογίας και μάλιστα προχωρημένης στατιστικής ανάλυσης για την εξιχνίαση σχέσεων μεταξύ ποικίλων μεταβλητών και φαινομένων που παρατηρούνται στη διάρκεια της αναπτυξιακής πορείας μιας χώρας.

Ενώ η ανάπτυξη ως στόχος μιας κοινωνίας είναι κυρίως «πολιτική» απόφαση, η επιστήμη δεν ασχολήθηκε αρκετά με το ρόλο της πολιτικής ηγεσίας στη λήψη των σχετικών αποφάσεων και ειδικά στο ρόλο της στην αναπτυξιακή διαδικασία. Σε όλα σχεδόν τα μοντέλα πολιτικής ανάπτυξης ή εκσυγχρονισμού, αποφασιστικό ρόλο για την έναρξη, το περιεχόμενο, την έκταση, την κατεύθυνση και το ρυθμό προώθησης της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού παίζει η πολιτική ηγεσία και γενικότερα η ελίτ³. Είναι αυτή κατά κανόνα που υιοθετεί το στόχο του εκσυγχρονισμού μέσα από τον σχεδιασμό και προγραμματισμό, μετέχει στη λήψη των αποφάσεων και εποπτεύει την εφαρμογή τους. Από την άποψη αυτή η στάση, ο προσανατολισμός, η ιδεολογία, η συμπεριφορά της πολιτικής ηγεσίας γίνονται αντικείμενο ανάλυσης στο βαθμό που αυτά επηρεάζουν τη λήψη και το είδος των αποφάσεων και γενικότερα τις εκροές του συστήματος. Ει-

2. Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της προσέγγισης οι: Karl W. Deutsch, "Social Mobilization and Political Development", *The American Political Science Review*, LV, No 3 (September, 1961), σσ. 493-507.

A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development*, (New York: A Knopf, 1965) κ.ά.

3. Bl. Dunkwart A. Rustow, *A World of Nations: problems of Political modernization*, (Washington D.C. The Brookings Institution, 1967), σσ. 135-169 και Cyril E. Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, (New York: Harper Torch books, 1966) σσ. 61-67.

δικά σε αναπτυσσόμενες χώρες [όπως άλλωστε και η Ελλάδα χαρακτηριζόταν ως τελευταία, όπου υπάρχει κατά κανόνα χαμηλός βαθμός (πολιτικής) θεσμοποίησης και ο χαρακτήρας των περισσότερων κυβερνήσεων είναι «αυταρχικός»], για την ανάλυση της πολιτικής πρέπει να δώσει κανείς έμφαση όχι τόσο στους θεσμούς και τις (νομότυπες) διαδικασίες, όπως γίνεται για τις αναπτυγμένες χώρες αλλά σε ηγετικές ομάδες (ελίτ, κλπ.), ή μεμονωμένους ηγέτες (χαρισματικούς ή όχι) που κυριαρχούν στο πολιτικό σύστημα και ασκούν σημαντική επιρροή στη λήψη των αποφάσεων. Έτσι μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι αν η λειτουργία της πολιτικής ηγεσίας θεωρείται σημαντική σε μια σύγχρονη συμμετοχική δημοκρατία, σε χώρες λιγότερο δημοκρατικές από άποψη λαϊκής συμμετοχής κλπ. είναι πολύ πιο σημαντική και μάλιστα σ' εκείνες που έχουν τεθεί ή είναι επιτακτικοί ορισμένοι στόχοι για να βαδίσει η χώρα μπροστά. Εκεί, όπου ο κεντρικός ρόλος της πολιτικής ηγεσίας μπορεί να κυμαίνεται λίγο ή πολύ, είναι σε χώρες, όπου λειτουργούν πιο αποτελεσματικά και ανταγωνιστικά άλλοι μη πολιτικοί θεσμοί, όπως ο στρατός, η γραφειοκρατία, κ.ά., που μπορεί να υποσκάπτουν το κύρος της πολιτικής ηγεσίας. Κατά μείζονα λόγο, τούτο συμβαίνει όταν η χώρα βρίσκεται σε κάποια υποτέλεια ή μορφή εξάρτησης από χώρα ή υπερκρατικό οργανισμό. Μία μορφή εξάρτησης είναι και η πολυειδής εξάρτηση των αναπτυσσόμενων χωρών, ως χωρών της περιφέρειας του διεθνούς καπιταλισμού.

Παρ' όλα αυτά αναγνωρίζεται γενικά η δεσπόζουσα θέση της πολιτικής ηγεσίας στις λειτουργίες του κράτους και ιδιαίτερα την εκτελεστική και τη νομοθετική. Μέσα από αυτές τις λειτουργίες και τις υπάρχουσες δομές, διαδικασίες και πρακτικές η πολιτική ηγεσία υλοποιεί τους αναπτυξιακούς ή γενικότερους στόχους μιας κοινωνίας. Η πολιτική ηγεσία μπορεί να μην αρκείται σε μια λειτουργία συντήρησης-διαχείρισης του συστήματος μέσα στο πλαίσιο των δομών που υπάρχουν αλλά να προβαίνει η ίδια στη δημιουργία νέων δομών, που προωθούν αναπτυξιακούς στόχους ή που ανταποκρίνονται στις εισροές, που διοχετεύονται προς το σύστημα σαν αποτέλεσμα της αναπτυξιακής διαδικασίας⁴. Έτσι ο ρόλος της ηγεσίας γίνεται καθοριστικός τόσο για τον προσδιορισμό νέων δομών που θα υποβοηθήσουν την ανάπτυξη, όσο και για την ανταπόκρισή της στα αιτήματα εκείνα που δημιουργούνται από την ίδια την αναπτυξιακή

---

4. Morse Chandler, Dangles Ashford, et al, *Modernization by Design, Social change in the Twentieth Century*. (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1969), σσ. 18-25.

διαδικασία. Ακόμη και ο ρυθμός της αναπτυξιακής πορείας μπορεί να επιταχυνθεί ή να επιβραδυνθεί από τους προσανατολισμούς και την δυνατότητα που έχει μια πολιτική ηγεσία να κινητοποιήσει συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες για τους στόχους της ανάπτυξης.

Η ανάπτυξη, σαν πορεία προς κάτι το συγκεκριμένο, προϋποθέτει ένα σαφή στόχο, πράγμα που καθιστά αναγκαίο κάποιο σχεδιασμό. Ταυτόχρονα όμως προϋποθέτει και ψυχολογική διάθεση για υπέρβαση του παλαιού, του παραδοσιακού. Τα δύο αυτά μπορεί να συμπίπτουν στο πρόσωπο όσων σχεδιάζουν την ανάπτυξη, όχι όμως όσων επωμίζονται το βάρος της δράσης που φέρνει την ανάπτυξη, με άλλα λόγια των ατόμων ή των μαζών που υλοποιούν στην πράξη την ανάπτυξη.

Βασικό εργαλείο στη διάθεση της πολιτικής ηγεσίας είναι για την ανάπτυξη οι επικοινωνίες, δηλ. η πληροφόρηση από και προς το σύστημα. Επειδή η πληροφόρηση συναρτάται όχι μόνο με την πολιτική ηγεσία αλλά και με την κουλτούρα μιας κοινωνίας έχει αποφασιστική σημασία μέσα στην αναπτυξιακή διαδικασία. Σε αυταρχικά καθεστώτα η πληροφόρηση είναι κατά κανόνα περιορισμένη. Γι' αυτό δεν παρουσιάζει εμπλοκή για την ανάπτυξη, δεδομένου ότι αυτή και όταν υπάρχει είναι ελεγχόμενη. Αντίθετα, όταν η πληροφόρηση γίνεται εργαλείο ανάπτυξης ο ρόλος της είναι καθοριστικός. Γιατί διεισδύοντας στον κόσμο των παραδοσιακών αξιών, προσανατολισμών, συμβόλων κλπ. ως φορέας του καινούργιου, των νέων συγχρονιστικών ιδεών θέτει αυτά σε δοκιμασία και προκαλεί ανισορροπίες που μπορεί να αγγίξουν τα όρια μιας (πολιτισμικής) κρίσης ταυτότητας. Η τελευταία εκδηλώνεται ίσως με φαινόμενα δυσπιστίας στους αναπτυξιακούς στόχους, φαινόμενα αδράνειας, ανομικής συμπεριφοράς, βίας, διαφθοράς κ.ά.

Η σαφής και σταθερή κατεύθυνση για ανάπτυξη με την προσδοκία που δημιουργεί για κάτι άλλο «καλύτερο», μοιάζει σαν αντάλλαγμα για την ψυχολογική αναστάτωση, που υφίσταται το άτομο στην αναπτυξιακή προσπάθεια, που έχει ως συνέπεια την ανατροπή παλαιών αξιών, συμβόλων και πρακτικών.

Η σταθερότητα στο σύστημα, που μπορεί να εκφράζεται με την ομαλή διαδοχή/εναλλαγή των κυβερνήσεων δημιουργεί στο άτομο ψυχολογική ασφάλεια, που είναι απαραίτητη μέσα στο κενό που δοκιμάζει ο μεταβαλλόμενος ψυχικός κόσμος του ατόμου σε μια αναπτυσσόμενη χώρα. Με άλλα λόγια η μεγάλη κινητικότητα — σε σύγκριση με την προηγούμενη κατάσταση στην οποία φέρεται/ωθείται το άτομο κατά την αναπτυξιακή διαδικασία — απαιτεί ή προϋποθέτει κάποια σταθερότητα στο επίπεδο του πολιτικού συστήματος, της πολιτικής ηγεσίας. Αντίθετα στην αστάθεια του συστήματος το άτομο

μο αντιτάσσει τη δική του σταθερότητα, με την αδράνεια που δείχνει, δηλ. την έλλειψη κινητικότητας εκ μέρους των ατόμων την οποία ωστόσο (κινητικότητα) απαιτεί η αναπτυξιακή διαδικασία για να προχωρήσει.

Τα παραπάνω φαινόμενα μπορούν να μειωθούν όταν η πληροφόρηση διοχετεύεται βαθμιαία και σε κάποια σταθερή βάση, όπως μπορεί να συμβεί λ.χ. με την συνεχιζόμενη εκπαίδευση ή τη λαϊκή επιμόρφωση. Με αυτήν η πολιτική ηγεσία μεταξύ άλλων μπορεί να προετοιμάσει ψυχικά τα άτομα να δεχτούν με ευελιξία, επικεικεία ή και κάποια θετική ανταπόκριση τις σύγχρονες ιδέες, τον πολιτισμό ή και την ιδεολογία ακόμη της ανάπτυξης.

Οι αλλαγές που συμβαίνουν σε μία μετασχηματιζόμενη κοινωνία, όπως αυτές που παρατηρήσαμε πιο πάνω έχουν ως συνέπεια τα άτομα να νιώθουν ψυχολογική ανασφάλεια και αβεβαιότητα για το μέλλον. Εάν συνεπώς μία πολιτική ηγεσία δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί στις ανάγκες αυτές και να λυτρώσει τα άτομα από την αγωνία που τα διακατέχει τότε μοιραία αυτά απομακρύνονται απ' αυτήν και καλλιεργούν την προσδοκία μιας μέλλουσας πολιτικής ηγεσίας ή ηγετικής προσωπικότητας, που θα είναι σε θέση να τα λυτρώσει από την αγωνία και την αβεβαιότητα που τα κατέχει. Στις αναπτυσσόμενες χώρες⁵ όταν αυτά τα φαινόμενα εκδηλώνονται έντονα ή συνοδεύονται από μία γενικευμένη ή σωρευτική κρίση της κοινωνίας (που ενδεχομένως οφείλονται και σε άλλους λόγους) τότε κάνουν συνήθως την εμφάνισή τους οι λεγόμενες ισχυρές προσωπικότητες (πολιτικές, στρατιωτικές, θρησκευτικές) που ταυτίζονται είτε με τους λεγόμενους χαρισματικούς ηγέτες, είτε με (ισχυρά) αυταρχικά καθεστώτα.

Στις χώρες του Τρίτου κόσμου, που έχουν αποδυθεί σε μια τέτοια προσπάθεια ανάπτυξης χωρίς ολοκλήρωση, ενδημούν όπως είναι γνωστό και τα δύο αυτά είδη πολιτικής ηγεσίας, δηλ. τόσο οι χαρισματικοί ηγέτες όσο και τα αυταρχικά καθεστώτα.

Επειδή η διαδικασία ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού, από τη φάση της απογείωσης ως τη φάση της ωρίμανσης μπορεί να πάρει χρονικά δύο, τρεις και περισσότερες ίσως γενεές, οι μετασχηματιζόμενες κοινωνίες γνωρίζουν συχνά τέτοια φαινόμενα που αποκρυσταλλώνονται στη διατήρηση προσωποπαγών καθεστώτων.

Από τα παραπάνω καταλήγουμε στο ότι η ανάπτυξη μπορεί να θεωρηθεί σαν μία σύνθετη κοινωνική διαδικασία εκσυγχρονισμού που αποβλέπει στην προσαρμογή της κοινωνίας στον παγκόσμιο πολιτισμό. Η διαδικασία αυτή κάτω από τον έλεγχο του πολιτικού συ-

---

5. *Ibid*, σσ. 86 επ.

στήματος είναι δεσπόζουσα και αφορά: α) την αλλαγή και συνέχεια μιας κοινωνίας και κατά συνέπεια κρατά σε διαρκή ανανέωση την κοινωνία έστω και αν αλλάζει διαχρονικά το περιεχόμενό της, β) διαπερνά κατά κανόνα όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής και επιδρά στα άτομα που δραστηριοποιούνται μέσα σ' αυτούς μέσω της λειτουργίας των επικοινωνιών που ελέγχει η πολιτική ηγεσία, γ) προβάλλει σαν ένας στόχος για τον οποίο τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες ή οι ελίτ δεν συμφωνούν πάντα γεγονός, που την θέτει συχνά στο επίκεντρο του πολιτικού παιγνιδιού, δ) φέρνει σε επικοινωνία και επαφή την αναπτυσσόμενη κοινωνία με άλλες αναπτυγμένες ή μη κοινωνίες και γενικά με τον παγκόσμιο πολιτισμό, ε) λίγο ή πολύ με τη διαδικασία της ανάπτυξης εισάγονται ρυθμίσεις ή επεμβάσεις σε όλους σχεδόν τους τομείς της κοινωνικής ζωής.

III. Σχέδιο έρευνας

Μεθοδολογία-Τεχνικές

Μετά την παραπάνω συνοπτική θεώρηση, που προσπάθησε να θεμελιώσει την υπόθεση της ανάπτυξης ως ενός σύνθετου φαινομένου με εκδηλώσεις και επιπτώσεις στους ποικίλους τομείς της κοινωνικής ζωής, θα επιδιώξουμε τώρα να ανιχνεύσουμε τη διαχρονική πορεία του φαινομένου αυτού στην Ελλάδα για την περίοδο 1919-1981. Συγκεκριμένα θα ερευνηθούν οι σχέσεις της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάπτυξης. Για το σκοπό αυτό, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία θα επιλεγεί ένας αντιπροσωπευτικός αριθμός μεταβλητών-δεικτών που εκφράζουν αφ' ενός τη δυναμική της ανάπτυξης στις τρεις κύριες διαστάσεις της, δηλ. την οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική ανάπτυξη και αφ' ετέρου τις επιπτώσεις ή παρενέργειες της ανάπτυξης και αφ' ετέρου τις επιπτώσεις ή παρενέργειες της ανάπτυξης στην εκδήλωση φαινομένων πολιτικής βίας⁶.

6. Για τον τρόπο επιλογής των μεταβλητών και δεικτών καθώς και τους μεθοδολογικούς προβληματισμούς βλ. εκτενέστερα Κλ. Σ. Κουτσούκη, *Η Πολιτική και Κοινωνικοοικονομική Ανάπτυξη στην Ελλάδα: Μια εμπειρική προσέγγιση της Ελληνικής Κοινωνίας (1919-81)*, Αθήνα, 1986, απ' όπου είναι παρμένα τα περισσότερα στοιχεία αυτής της ανάλυσης. Εκεί παρατίθεται αναλυτική ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Η ανάλυση των στοιχείων έγινε με ηλεκτρονικό υπολογιστή και το πρόγραμμα: BMDP-UC statistical Software (1983).

Ενώ όμως η έννοια της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης δεν παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσχέρεια στον εννοιολογικό τους ορισμό και κατ' επέκταση στην επιλογή των σχετικών δεικτών μέτρησής τους, ωστόσο η πολιτική ανάπτυξη εμφανίζει αρκετές δυσκολίες, τόσο σε ό,τι αφορά το εννοιολογικό της περιεχόμενο, όσο και τους δείκτες μέτρησης, που αναφέρονται στον εντοπισμό των αντίστοιχων «πολιτικών αγαθών» που πρέπει να μετρηθούν και εν πάση περιπτώσει να διατυπωθούν ποσοτικά.

Ειδικά για τις ανάγκες αυτής της έρευνας κρίναμε σκόπιμο να χρησιμοποιήσουμε έναν «εργαλειακό» ορισμό της πολιτικής ανάπτυξης που βλέπει αυτήν σαν μία διαδικασία α) αφ' ενός δημοκρατικοποίησης του πολιτικού συστήματος (με δυτικά δηλ. πρότυπα) και αφ' ετέρου β) αποτελεσματικότητας των πολιτικών διαδικασιών, με επινόηση και χρησιμοποίηση αντίστοιχων δεικτών. Οι δείκτες πολιτικής ανάπτυξης πλαισιώνονται και από μια σειρά άλλων δεικτών, που αναφέρονται στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος (πολιτική συμμετοχή) καθώς και δεικτών πολιτικής έντασης (πολιτικής βίας).

Οι τεχνικές οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για την ανάλυση των παραπάνω στοιχείων είναι η παραγοντική ανάλυση και η πολλαπλή παλινδρόμηση⁷. Σκοπός της ανάλυσης σύμφωνα με την υπόθεση που διατυπώθηκε πιο πάνω είναι: α) να δείξει την ανάπτυξη σαν ένα σύνθετο φαινόμενο, ειδικά όπως εμφανίστηκε στην Ελλάδα σε μια συγκεκριμένη περίοδο, β) να εντοπίσει τις κοινωνικοοικονομικές ή άλλες μεταβλητές που επηρέασαν αποφασιστικά την πορεία της πολιτικής ανάπτυξης στη χώρα μας για την ίδια χρονική περίοδο και τέλος γ) να επιδιώξει να δοθεί η φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας που προωθεί την αναπτυξιακή διαδικασία και ο βαθμός μετασχηματισμού της, σαν συνέπεια του γενικότερου μετασχηματισμού της κοινωνίας.

IV. Ανάλυση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της έρευνας

Για την ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν κατ' αρχή τριάντα τέσσερις (34) μεταβλητές-δείκτες κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης,

7. Βλ. μεταξύ άλλων Dennis J. Palumbo, *Statistics in Political and Behavioral Science*, (New York: Meredith Corporation, 1969), σσ. 201-213, Van de Geer, *Introduction to Multivariate analysis for the Social Sciences*, San Fransisco: Freeman and Co, 1971), 66-83-102, Πανταζής Τερλεξής, *Πολιτειομετρία: Θεωρία και Πράξη* (Αθήνα: Παπαζήσης) και Κωνστ. Γ. Δρακάτου, *Πολιτική Στατιστική* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1982), σσ. 144-147.

δύο (2) για την πολιτική ανάπτυξη, (6) για τις λοιπές λειτουργίες του πολιτικού συστήματος και ένδεκα (11) για την πολιτική ένταση (σύγκρουση).

Η παραγοντική ανάλυση των παραπάνω μεταβλητών (σύνολο 53) έδωσε την εικόνα της αναπτυξιακής πορείας στη χώρα μας, η οποία σημαδεύεται (1) πρωταρχικά από μια έντονη προσπάθεια κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης (κοινωνικός δυναμισμός), (2) από μια μικρότερης εμβέλειας προσπάθεια πολιτικού εκσυγχρονισμού και (3) από φαινόμενα πολιτικής βίας. (βλ. πίνακα αρ. 1).

(I) Κοινωνικός Δυναμισμός (Social mobilization)

Ειδικότερα στον πρώτο παράγοντα, που ονομάζουμε κοινωνικό δυναμισμό (social mobilization) παρατηρούμε ότι φορτίζονται θετικά όλες εκείνες οι μεταβλητές (δείκτες) οι οποίες χαρακτηρίζουν την προσπάθεια της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης όπως το ΑΕΠ, το εθνικό εισόδημα κατά κεφαλή, εξαγωγές, εισαγωγές κατά κεφαλή κ.ά. Εξαιρεση αποτελούν οι δείκτες του αγροτικού δυναμικού (-93), των απασχολουμένων στον τριτογενή τομέα (-80) και γ) των εγγεγραμμένων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (-86). Και οι τρεις φορτίζονται αρνητικά, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στο ότι και οι τρεις δείκτες εκφράζουν την έλλειψη εξειδικευμένων γνώσεων και επιδεξιοτήτων που αναγκαιούν σε μια αναπτυξιακή προσπάθεια.

(II-III) Πολιτικός εκσυγχρονισμός και Πολιτική Συμμετοχή (Political Development and Political Participation)

Στο δεύτερο παράγοντα φορτίζονται θετικά οι δύο δείκτες πολιτικής ανάπτυξης [της δημοκρατικοποίησης (91) και της αποτελεσματικότητας (96)] ενώ στον τρίτο παράγοντα εμφανίζονται οι δείκτες πολιτικής συμμετοχής [εγγεγραμμένοι ψηφοφόροι (75) και αναλογία ψηφοφόρων/πληθυσμού (85)]. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο δεύτερο παράγοντα εμφανίζουν χαμηλή αλλά αρνητική φόρτιση ο δείκτης της αστικοποίησης (-45) και ο δείκτης της εξωτερικής εξάρτησης (-45). Η παρουσία των δύο αυτών δεικτών μπορεί να ερμηνευτεί ως η αρνητική επίδραση που ενδεχομένως άσκησαν στην προσπάθεια του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί ότι εκφράζει και ο δείκτης εκκαθαρίσεων (-61). Αρνητική φόρτιση εμφανίζουν στον τρίτο παράγοντα (της πολιτικής συμμετοχής) οι δείκτες των απασχολουμένων στον τριτογενή τομέα (-48) και των μεταφορών (-60).

**ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Παραγοντική ανάλυση 53 μεταβλητών πολιτικής,
Οι έξι ορθογωνικά διαγραφόμενοι παράγοντες είναι:**

Οι Μεταβλητές	Κοινωνικός Δυναμισμός I Κοινωνικοοικονομικός Εκσυγχρονισμός
1. Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν κατά κεφαλή	99
2. Έθνικό εισόδημα κατά κεφαλή	99
3. Δημόσια έσοδα κατά κεφαλή	99
4. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν κατά κεφαλή	99
5. Ιδιωτικά αυτοκίνητα κατά κεφαλή	99
6. Εισαγωγές κατά κεφαλή	99
7. Εμπορικά αυτοκίνητα κατά κεφαλή	99
8. Δημόσιες δαπάνες κατά κεφαλή	98
9. Εξαγωγές κατά κεφαλή	98
10. Εργατικό δυναμικό στη βιομηχανία %	97
11. Τηλέφωνα κατά κεφαλή	97
12. Παραγωγή τσιμέντου κατά κεφαλή	97
13. Ραδιόφωνα κατά κεφαλή	97
14. Παραγωγή χάλυβα κατά κεφαλή	96
15. Γιατροί ανά κάτοικο	96
16. Κατανάλωση ενέργειες σε Kgs κατά κεφαλή	94
17. Εργατικό δυναμικό στη γεωργία	—93
18. Παραγωγή ενέργειας σε Kgs κατά κεφαλή	93
19. Πληθυσμός πόλεων 50 χιλ. και πάνω	93
20. Πληθυσμός πόλεων 100 χιλ. και πάνω	91
21. Σιδηροδρομικό δίκτυο μετρ. τον. ανά τετ. μίλι κατά κεφ.	90
22. Εγγράμματοι	86
23. Εγγεγραμμένοι σε σχολεία 1/βάθμιας εκπαίδευσης	—86
24. Εγγεγραμμένοι σε σχολεία 2/βάθμιας εκπαίδευσης	86
25. Πληθυσμός πόλεων 20 χιλ. κατοίκων και πάνω	85
26. Έκδοση βιβλίων	85
27. Εγγεγραμμένοι σε Πανεπιστήμ. Σχολές κατά κεφαλή	83
28. Εργατικό δυναμικό εκτός βιομηχανίας και γεωργίας	—80
29. Όλη η ταχυδρομική αλληλογραφία	77
30. Ακαθάριστο εγχώριο προϊόν από τη βιομηχανία	75
31. Αναλογία εξωτ. εμπορίου στο παγκόσμιο εμπόριο	55
32. Γενικές απεργίες	53
33. Δείκτης πολιτικής ανάπτυξης (2)	
34. Κοινοβουλευτική ευθύνη	
35. Θεσμική αποτελεσματικότητα	
36. Νομοθετική αποτελεσματικότητα	
37. Δείκτης πολιτικής ανάπτυξης (1)	
38. Δείκτης κομματικής διάσπασης	
39. Κυκλοφορία ημερησίων εφημερίδων κατά κεφαλή	
40. Εκκαθαρίσεις	
41. Αναλογία ψηφοφόρων/πληθυσμού	
42. Εγγεγραμμένοι ψηφοφόροι	
43. Σιδηροδρομικό δίκτυο ανά τετρ. μίλι	(—60)
44. Ταραχές	
45. Κυβερνητικές κρίσεις	
46. Κυβερνητικές αλλαγές	
47. Παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας	(47)
48. Επανάστασεις	
49. Πραξικοπήματα	
50. Συνταγματικές αλλαγές	
51. Δολοφονίες	
52. Αντικυβερνητικές διαδηλώσεις	
53. Ανταρτοπόλεμοι	

κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης κ.λπ. για την περίοδο 1919-1981
(Για εξοικονόμηση χώρου οι αριθμοί γράφονται ως ακέραιοι)

Πολιτικός II. Πολιτικός Εκσυγχρονισμός	Δυναμισμός III. Πολιτική Συμμετοχή	Πολιτική Σύγκρουση IV. Ανοργάνωση βία/Αστάθεια	V. Επανάστα- τική Βία	VI. Ανατρε- πτική Βία	(h ²)
					99
					99
					98
					99
					99
					98
					99
					97
					98
					99
					99
					99
					98
					97
					99
					98
					97
					93
					99
					98
					94
					98
					92
(-45)					98
					89
					96
	(-48)				90
		(51)			88
	(53)				85
(-46)					77
				(50)	57
96					95
95					97
94					95
92					93
91					87
91					96
86					87
-61					70
	85				93
	75				95
	-60				78
		94			88
		87			90
		76			75
		67			93
			82		95
			73		77
			72		77
				71	65
				57	67
(-48)			(-47)	25	51

(IV-VI) Πολιτική Σύγκρουση (Political Conflict)

Οι τρεις επόμενοι παράγοντες IV, V και VI δίνουν ο καθένας με την ιδιομορφία του το φαινόμενο της πολιτικής σύγκρουσης (βίας) στην κλασική τυπολογία, όπως αυτή εμφανίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία⁸, δηλ. α) σε *ανοργάνωτη βία/πολιτική αστάθεια*, που εδώ εκφράζεται με τους δείκτες των (αυθόρμητων) ταραχών (94), των κυβερνητικών κρίσεων (87) και των κυβερνητικών αλλαγών (76). Ο όρος «ανοργάνωτη βία» και «πολιτική αστάθεια» δικαιολογείται από το δείκτη των ταραχών, που εκφράζει αυθόρμητη εκδήλωση βίας ή των κυβερνητικών αλλαγών και κρίσεων που η συχνότητά τους δίνει το βαθμό της πολιτικής αστάθειας, β) σε *οργανωμένη ή επαναστατική βία*, η οποία χαρακτηρίζεται από τους δείκτες των επαναστάσεων (82), των πραξικοπημάτων (73), συνταγματικών αλλαγών (72) και γ) σε *ανατρεπτική βία*, που την χαρακτηρίζουν ως τέτοια οι πολιτικές δολοφονίες (71), οι αντικυβερνητικές διαδηλώσεις (57), οι γενικές απεργίες (50) και οι ανταρτοπόλεμοι (25), που σαν πράξεις οργανωμένης βίας, συχνά ως σκοπό έχουν τη φθορά, την υπονόμευση με τελικό στόχο την ανατροπή μιας κυβέρνησης ή ενός πολιτικού καθεστώτος. Οι δύο τελευταίοι δείκτες παρουσιάζουν την ιδιομορφία να φορτίζονται και σε άλλους παράγοντες (θετικά ή αρνητικά) και αυτό δυσκολεύει κάπως την ερμηνεία τους.

Γενικότερα το γεγονός, ότι ορισμένοι δείκτες εμφανίζονται σε περισσότερους από ένα παράγοντες (θετικά ή αρνητικά φορτιζόμενοι) δημιουργεί την ανάγκη κάποιας προσεκτικότερης ερμηνείας της διπλής ή και τριπλής εμφάνισής τους. Οι κυριότεροι από τους επαμφοτερίζοντες αυτούς δείκτες εμφανίζονται στην κατηγορία των κοινωνικοοικονομικών μεταβλητών. Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται να έχουν οι δείκτες αστικοποίησης και εξάρτησης, οι οποίοι ενώ φορτίζονται θετικά στον παράγοντα του κοινωνικοοικονομικού εκσυγχρονισμού, εμφανίζουν αρνητική συσχέτιση στον παράγοντα του πολιτικού εκσυγχρονισμού με συντελεστές αντίστοιχα (-45) και (-46). Αυτό ενδεχομένως μπορεί να αποδοθεί στον αρνητικό ρόλο που έπαιξαν και οι δύο αυτοί δείκτες στον πολιτικό εκσυγχρονισμό. Ιδιαίτερα αμφιλεγόμενη, σύμφωνα με τα παραπάνω, εμφανίζεται

8. Βλ. R.J. Rummel, "Dimensions of Conflict Behavior within and between Nations" *General Systems*, VIII, (1963), σσ. 1-50. Raymond Tanter, «Dimensions of Conflict Behavior within and between Nations: 1958-60», *Journal of Conflict Resolution* X, 1 (March, 1966), σσ. 41-64 και Arthur S. Banks, "Patterns of Domestic Conflict: 1919-39 και 1946-66". *Journal of Conflict Resolution*, XVI, No 1, (March, 1972).

και η εκβιομηχάνιση η οποία με το δείκτη του ακαθάριστου βιομηχανικού εγχώριου προϊόντος φορτίζεται θετικά (53) στον τρίτο παράγοντα της πολιτικής συμμετοχής ενώ με το δείκτη της ηλεκτρικής ενέργειας, εμφανίζεται στον τέταρτο παράγοντα της ανοργάνωτης πολιτικής βίας. Η εικόνα αυτή που εμφανίζει η εκβιομηχάνιση είναι ενδεικτική ίσως της επίδρασης, που άσκησε στην αύξηση της πολιτικής συμμετοχής αλλά και της πολιτικής αστάθειας, με την πολιτική κινητοποίηση μεγάλων μαζών βιομηχανικών εργατών για διεκδικητικούς αγώνες, που επηρέασε την κυβερνητική σταθερότητα.

Τέλος, ένας ακόμη αμφιλεγόμενος δείκτης είναι οι ανταρτοπόλεμοι, που αφορά κατά κύριο λόγο τον εμφύλιο πόλεμο (1946-49), που εμφανίζουν αρνητική φόρτιση (χαμηλή βέβαια <50), τόσο στον παράγοντα του εκσυγχρονισμού (-48), όσο και στον παράγοντα της επαναστατικής βίας (-47), ενώ στον παράγοντα της ανατρεπτικής βίας φορτίζεται θετικά μεν αλλά χαμηλά (25). Παρά την συνθετότητα του φαινομένου, που υπαγορεύει μια βαθύτερη και εκτεταμένη ανάλυση, μπορούμε να πούμε κατ' αρχήν ότι η αμφίδρομη εδώ εμφάνιση αυτού του δείκτη (που κύρια αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο) μπορεί να σημαίνει αφ' ενός την αρνητική επίδραση που άσκησε στον πολιτικό εκσυγχρονισμό και αφ' ετέρου την έλλειψη σύνδεσης με οιαδήποτε κοινωνικοοικονομική μεταβλητή.

Η Πολιτική Ανάπτυξη: Προσδιορισμός επιδράσεων

Η ανάλυση της πολλαπλής παλινδρόμησης που ακολουθεί απέβλεψε στον προσδιορισμό της επίδρασης, που άσκησαν πάνω στην πολιτική ανάπτυξη (θεωρούμενη ως εξαρτημένη μεταβλητή) οι μεταβλητές θεωρούμενες εδώ ως ανεξάρτητες, δείκτες κοινωνικής, οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικής έντασης κλπ.

Από μια ματιά στον πίνακα αρ. (2) προκύπτει ότι δύο δείκτες, ο ένας των επικοινωνιών και συγκεκριμένα η κυκλοφορία των ημερήσιων εφημερίδων κατά κεφαλή (ημερήσιος τύπος) και ο άλλος οι γενικές απεργίες εμφανίζονται να ασκούν επιρροή και στους δύο δείκτες πολιτικής ανάπτυξης. Αλλά ενώ ο δείκτης των επικοινωνιών ασκεί μεγάλη επίδραση, τόσο στο δείκτη της αποτελεσματικότητας των πολιτικών διαδικασιών (53), όσο και στο δείκτη δημοκρατικοποίησης (63), η επίδραση των γενικών απεργιών κυμαίνεται μεταξύ 6% και 8%.

Οι άλλοι δείκτες ασκούν επίδραση σε ένα μόνο δείκτη και αυτή κυμαίνεται μεταξύ 5% και 11%. Αν και οι χαμηλές αυτές επιδράσεις είναι αμελητέες και μπορούν να θεωρηθούν όχι μόνο ευεξήγητες και αποκαλυπτικές για την ερμηνεία της εξέλιξης του ελληνικού

πολιτικού συστήματος, ωστόσο εδώ θα περιοριστούμε στην ανάλυση και ερμηνεία του πρώτου και πιο σημαντικού δείκτη των επικοινωνιών, δηλ. του ημερήσιου τύπου. Η σημασία του τύπου για τους θεσμούς και τις ελευθερίες είναι γνωστή, καθώς επίσης και η ευαισθησία των δικτατορικών καθεστώτων απέναντι στον τύπο, ώστε να παρέλκει κάποια ιδιαίτερη ανάλυση. Εκείνο που ίσως θα πρέπει να τονιστεί εδώ είναι η μεγάλη επίδραση που φαίνεται άσκησε στην αποτελεσματικότητα των πολιτικών θεσμών και διαδικασιών. Εδώ ακριβώς μπορεί να επισημάνει κανείς την ιδιομορφία του τύπου στην Ελλάδα, που δίνει έμφαση στο ρόλο και τη λειτουργία του σε σχέση με ορισμένους πολιτικούς θεσμούς στη χώρα μας, όπως το Κοινοβούλιο, τα πολιτικά κόμματα κ.ά. Η ανυπαρξία λ.χ. πολιτικών κομμάτων που να λειτουργούν με δημοκρατικές διαδικασίες, ως το 1974 τουλάχιστο, και αντί αυτών η ύπαρξη αρχηγικών προσωποπαγών κομμάτων ή φατριών άφηνε στον τύπο να παίξει έναν πιο αποτελεσματικό ρόλο απ' ό,τι τα ανύπαρκτα κόμματα, στην άρθρωση και ομαδοποίηση των συμφερόντων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Η επίδραση που ασκήθηκε πάνω στους δείκτες πολιτικής ανάπτυξης κατά την περίοδο 1919-81
(Ανάλυση Πολλαπλής Παλινδρόμησης)

ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΕΣ ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ	ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΗ ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ			
	I Αποτελεσματι- κότητα πολιτικών διαδικασιών		II Βαθμός δημο- κράτεια πολιτικοποίησης	
	R	R ²	R	R ²
1. Κυκλοφορία ημερήσιων εφη- ρίδων κατά κεφαλή	+73	53	+79	63
2. Συνταγματικές αλλαγές	—	—	+86	74 (11)
3. Αναλογία ψηφοφόρων/πλη- θυσμού	-79	63 (10)	—	—
4. Γενικές απεργίες	+83	69 (06)	+90	82 (08)
5. Πραξικοπήματα	-86	74 (05)	—	—

R= Συντελεστής πολλαπλής παλινδρόμησης

R² = Συντελεστής προσδιορισμού.

Σημ. Τα R και R² δίνονται μόνο για όσες ανεξάρτητες μεταβλητές σημειώνουν επίδραση (05) και πάνω.

Η Πολιτική Ηγεσία: Σύνθεση και μετασχηματισμός της

Πιο πάνω τονίστηκε η σημασία που έχει για την ανάπτυξη η πολιτική ηγεσία η οποία χρησιμοποιεί τις επικοινωνίες (πληροφόρηση) για να επηρεάσει την πορεία της ανάπτυξης. Απομένει συνεπώς να δούμε α) τη φυσιογνωμία αυτής της ηγεσίας και κατά πόσο αυτή ανταποκρίνεται στους αναπτυξιακούς στόχους της κοινωνίας και β) ποια αλλαγή υφίσταται η σύνθεση και φυσιογνωμία της ηγεσίας σαν συνέπεια της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης που συντελείται⁹.

Η αντανάκλαση της συντελούμενης αλλαγής και στη φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας είναι όχι μόνο ενδεικτική των αλλαγών στην κοινωνική ή επαγγελματική στρωμάτωση, αλλά και της στάσης και του προσανατολισμού των μελών της. Γιατί οι διαφοροποιήσεις που συντελούνται στα βιοκοινωνικά χαρακτηριστικά της ηγεσίας τείνουν να επηρεάζουν τη στάση των μελών της απέναντι στο σύστημα, τους θεσμούς αλλά και στους ρόλους που αυτά τα ίδια επωμίζονται¹⁰. Η έλλειψη ομοιογένειας μπορεί να σημαίνει έλλειψη συνοχής ή συναίνεσης που μπορεί να αποτελέσουν πηγή σύγκρουσης στους κόλπους της ηγεσίας με δυσμενείς ενδεχομένως επιπτώσεις στην παραπέρα πορεία και υλοποίηση αναπτυξιακών στόχων.

Συνοψίζοντας τα πορίσματα προγενέστερης έρευνας, σημειώνουμε ότι η φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας στην Ελλάδα μεταξύ των ετών 1946 και 1976 εμφανίζει την παρακάτω εικόνα:¹¹.

α) Η πολιτική (κυβερνητική) ηγεσία στην Ελλάδα κυριαρχείται σχεδόν εξ ολοκλήρου από τους άνδρες, οι οποίοι έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση, ως επί το πλείστον νομική, και σε μεγάλο βαθμό κοσμοπολιτικούς δεσμούς, λόγω σπουδών κ.ά., με το εξωτερικό.

β) Στην στρατολόγηση των μελών της υπάρχει μια τοπικιστική (περιφερειακή) ισορροπία, με την έννοια ότι κάθε μεγάλο γεωγραφι-

9. R.H. Dekmejian and Kl. S. Koutsoukis, "Comparative Patterns of Elite Recruitment: Israel, Egypt, Lebanon", *The Greek Review of Social Research*, No 38 (1980), σ. 149.

10. Harold D. Lasswell, Daniel Lerner and C. Easton Rothwell, *The Comparative Study of Elites: An Introduction and Bibliography*, (Stanford: Stanford University Press, 1952), σσ. 1-5 Harold D. Lasswell, "Agenda for the Study of Political Elites" στο Dwaine Marvick (ed), *Political Decision Makers*, (New York Free Press, 1961), σσ. 274-77, και Lester G. Seligman "Elite Recruitment and Political Development", *Journal of Politics*, XXVI, No 3, (April, 1964), σσ. 612-13.

11. Βλ. Kl. Koutsoukis, *Political Leadership in Modern Greece*, (Athens: Athena Publications, 1983).

κό διαμέρισμα της χώρας εκπροσωπείται στην κυβέρνηση. Αυτή όμως η γεωγραφική αντιπροσωπευτικότητα μπορεί να θεωρηθεί δυσλειτουργική ως ένα βαθμό για την αποτελεσματικότητα του κυβερνητικού έργου. Γιατί, οι τοπικιστικές αντιθέσεις, εκφραζόμενες σε υπουργικό επίπεδο μπορούν να μπλοκάρουν τη λήψη αναγκαίων αποφάσεων για αποτελεσματική διοίκηση.

γ) Τόσο στην πρώιμη, όσο και την ώριμη κοινωνικοποίηση, τα μέλη της ηγεσίας διαφοροποιούνται γενεαλογικά σε ομάδες με διαφορετικές εμπειρίες εσωτερικών πολιτικών συγκρούσεων (δικτατορία Μεταξά, εμφύλιος, κ.ά.). Το φαινόμενο αυτό πιθανότατα να συντελεί ή διαιωνίζει την πόλωση στους προσανατολισμούς μεταξύ των γενεαλογικών ομάδων, με αποτέλεσμα μια έντονη διάσταση μέσα στην ίδια την ηγεσία. Τούτο έχει πάρα πέρα ως συνέπεια να υπάρχει λίγη ή καθόλου συνδιαλλαγή ή συμφιλίωση μέσα στην ελίτ, παρεμποδίζοντας έτσι την ολοκλήρωσή της και τη σταθερότητα του συστήματος.

δ) Η κρατική μηχανή και τα ελεύθερα επαγγέλματα είναι οι χώροι απ' όπου στρατολογούνται στην πλειοψηφία τους τα μέλη της. Από τους κρατικούς αξιωματούχους οι στρατιωτικοί και οι γραφειοκράτες αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος ενώ από τα ελεύθερα επαγγέλματα οι δικηγόροι.

ε) Ένας σημαντικός αριθμός μελών στρατολογείται από τα μέσα και κατώτερα κλιμάκια της κυβερνητικής μηχανής (νομάρχες, γενικοί γραμματείς υπουργείων, διοικητές-πρόεδροι κρατικών οργανισμών κ.ά.).

στ) Αν και από πλευράς ηλικίας η εισδοχή στην κυβέρνηση κατά μέσο όρο γίνεται μετά τα σαράντα, όμως η παραμονή σ' αυτήν διαρκεί σχεδόν ως τα εξήντα κατά μέσο όρο. Τούτο δείχνει ότι η ανανέωση μέσα στην ελίτ παρεμποδίζεται απ' αυτούς που φτάνουν πρώτοι. Το αποτέλεσμα είναι η κυκλοφορία νέων μελών μέσα στην κυβερνητική ελίτ να γίνεται μόνο μετά από συστημικές κρίσεις, όπως ήταν αυτές του 1946, 1965, 1974¹².

Μια ματιά στον πίνακα αρ. (3) δείχνει ότι από πλευράς βιοκοινωνικών χαρακτηριστικών εμφανίζεται μία διάσταση μεταξύ αυτών που έχουν αγροτική προέλευση ή κρατάνε από πολιτικά τζάκια¹³ (παρά-

12. Ερευνήθηκαν συνολικά τα βιοκοινωνικά χαρακτηριστικά (234) υπουργών και υφυπουργών, μελών των κυβερνήσεων των χρόνων 1946, 1950, 1956, 1961, 1965, 1970, 1974.

13. «Πολιτικούς» (από τζάκια) θεωρούμε εδώ, όσους κατά κανόνα έμπαιναν στην πολιτική διαδεχόμενοι κάποιον συγγενή τους ή χωρίς να ασκήσουν επάγγελμα, λόγω ευπορίας, σταδιοδρομούσαν πολύ νέοι στην Πολιτική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
Τα παραδοσιακά αντιμέτωπα
με τα εκσυγχρονιστικά στοιχεία
(Παραγοντική ανάλυση των Βιοκοινωνικών
χαρακτηριστικών της Πολιτικής Ηγεσίας)

I. Η παραδοσιακή αντιμετώπιση με την σύγχρονη Αστική Ηγεσία	II. Η Καταπιεστική Ηγεσία αντιμετώπι με τους κλασικούς Διανοούμενους	III. Οι επιστήμονες Τεχνοκράτες αντιμετώπι με τους πρακτικά μορφωμένους
«Πολιτικοί» (τζάκια)	Στρατιωτική κατάρτιση	Νομική κατάρτιση
91	-89	85
Αγροτικής προέλευσης	Αξιωματικοί	Ηλικία
72	-87	85
Αστικής προέλευσης	Γραφειοκράτες	Διδακτορικό
-62	-73	61
Πανεπιστημιακοί	Μεταπτυχιακό	Επιχειρηματίες
-85	-68	-87
Οικονομολογική κατάρτιση	Μάστερς	Στρατιωτική/ιατρική/Νομική
-84	84	κατάρτιση
Τεχνολογική κατάρτιση	Προέλευση αστικο/αγροτική	-54
-79	82	
Σπουδές στο εξωτερικό	Ελεύθερο επάγγελμα	
-82	81	
	Επίπεδο: πτυχίο πανεπιστημίου	
	Κατάρτιση	
	ιατρική	
	70	
	Κατάρτιση: Νομικά, Οικονομικά, Πολιτική	
	Επιστήμη	
	60	
	Άλλες Κοιν. Επιστήμες και Ανθρωπιστικές	
	57	
% Διακύμανσης	35	27
		14(76)

γοντας I) και εκείνων που έχουν αστική προέλευση, τεχνολογική και οικονομολογική κατάρτιση, είναι πανεπιστημιακοί και έχουν κάνει σπουδές στο εξωτερικό, γνωρίσματα δηλ. που σε αντίθεση με τους πρώτους τους κάνουν κατάλληλους να οδηγήσουν τη χώρα στην πορεία του εκσυγχρονισμού.

Στο *δεύτερο* παράγοντα (II) εμφανίζονται οι ελεύθεροι επαγγελματίες (δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί, δημοσιογράφοι κλπ.) που είναι ημιαστικής προέλευσης διανοούμενοι με πανεπιστημιακή μόρφωση, σε αντιπαράθεση με τους αξιωματούχους που προέρχονται από τον κρατικό μηχανισμό (γραφειοκράτες, στρατιωτικοί) και τέλος στον *τρίτο* παράγοντα εμφανίζονται οι μεγάλης ηλικίας, καταξιωμένοι επιστήμονες με νομική παιδεία και εμπειρία, αντιμέτωποι με τους στρατιωτικούς και πρακτικά μορφωμένους επιχειρηματίες.

Από την επόμενη παραγοντική ανάλυση που τη συγκροτούν οι πίνακες 4, 5 και 6 επιδιώξαμε να δούμε κατά πόσο τα χαρακτηριστικά της ηγεσίας που περιγράψαμε πιο πάνω διαφοροποιούνται με την πορεία της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.

Στον *πρώτο* παράγοντα (πίνακας αρ. 4) διαπιστώνουμε βασικά την ύπαρξη ενός κοινωνικοοικονομικού εκσυγχρονισμού, αφού όλοι οι δείκτες κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης πάνε μαζί, ο οποίος όμως συμπορεύεται όχι με στοιχεία εκσυγχρονιστικά, αλλά με στοιχεία της παραδοσιακής ηγεσίας, όπως είναι όσοι έχουν αγροτική προέλευση, κρατάνε από πολιτικά τζάκια, είναι βασικά στρατιωτικοί ή απασχολούνται στον τριτογενή τομέα.

Στο *δεύτερο* παράγοντα (πίνακας αρ. 5) παρατηρούμε ότι μία διάσταση της ανάπτυξης και ειδικά αυτή που εκφράζεται με τους δείκτες της αστικοποίησης (πληθυσμός πόλεων 100 χιλ. και πάνω) ή με παρεπόμενη επαγγελματική απασχόληση (του τριτογενή τομέα, αστική προέλευση) συνοδεύεται από την παρουσία στρατιωτικών και κρατικών υπαλλήλων. Η παρουσία δηλ. ανθρώπων του κρατικού μηχανισμού είναι σύνηθες φαινόμενο σε χώρες που διέρχονται τη φάση του κοινωνικού μετασχηματισμού τους και οι άνθρωποι που γνωρίζουν τους καταπιεστικούς μηχανισμούς του κράτους ή κατέχουν τα μέσα καταστολής των κοινωνικών συγκρούσεων και διεκδικήσεων στρατολογούνται σε θέσεις εξουσίας.

Τούτο ενισχύεται και από το ότι στον αντίποδα του παράγοντα αυτού βρίσκονται οι αστοί διανοούμενοι, δηλ. ελεύθεροι επαγγελματίες που σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς και τους ανθρώπους των κρατικών καταπιεστικών μηχανισμών (αυτοί) είναι οι άνθρωποι της πειθούς και του λόγου (Garrison State Hypothesis)¹⁴.

14. Harold D. Lasswell, "The Garrison State Hypothesis", *American Journal of Sociology*, XLVI, (January, 1941), σσ. 445-468, και στο Samuel Huntington, (ed), *Changing Patterns of Military Politics*, (New York: Free Press, 1962), σσ. 51-69.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
Παράγοντας Ι: Η παραδοσιακή Ηγεσία αντιμετώπιση
με τον
Κοινωνικοοικονομικό Εκσυγχρονισμό

Συντε- λεστής	Μεταβλητή	Συντε- λεστής	Μεταβλητή
—100	Απασχολούμενοι στη βιομηχανία	98	Αγροτική προέλευση
—100	Παραγωγή ενέργειας κατά κεφαλή	70	Κυκλοφορία εφημερίδων κατά κεφαλή
—100	Κατανάλωση ενέργειας κατά κεφαλή	67	«Πολιτικοί»
—100	Εισαγωγές κατά κεφαλή	62	Στρατιωτικοί/Νομικά/Ιατρική
—100	Εξαγωγές κατά κεφαλή	57	Απασχολούμενοι στον τριτογενή τομέα
—100	Δημόσιες δαπάνες κατά κεφαλή		
—100	Αμυντικές δαπάνες κατά κεφαλή		
— 96	Δημόσια έσοδα κατά κεφαλή		
— 98	Επιβατικά Ι.Χ. αυτοκ. κατά κεφαλή		
— 98	Τηλέφωνα κατά κεφαλή		
— 85	Εθνικό εισόδημα κατά κεφαλή		
— 63	Ραδιόφωνα κατά κεφαλή		
— 87	Ιατροί ανά κάτοικο		
— 83	Εγγεγραμμένοι στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση		
— 67	Εγγεγραμμένοι στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση		
— 74	Πανεπιστημιακοί		
— 52	Τεχνολογική κατάρτιση		
— 51	Αναλογία εξωτερ. εμπορίου στο παγκόσμιο εμπόριο		
— 50	Αναλογία Ενόπλων Δυνάμεων/πληθυσμού		
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης			45

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Παράγοντας II. Οι Διανοούμενοι αντιμέτωποι με τους γνώστες και χειριστές των κρατικών μηχανισμών

Συντε- λεστής	Μεταβλητή	Συντε- λεστής	Μεταβλητή
—90	Αξιωματικοί του στρατού	83	Ημιαγροτική προέλευση
—88	Στρατιωτική κατάρτιση	83	Επίπεδο εκπαίδευσης
—78	Επίπεδο Εκπαίδευσης:		Πτυχίο
	Μάστερς	77	Ελευθέριο επάγγελμα
—71	Κρατικοί υπάλληλοι	70	Ιατρική Κατάρτιση
—62	Ποσοστό απασχολούμενο στον 3γενή τομέα	57	Κοινωνικές και Ανθρωπι- στικές Επιστήμες
—63	Αστικής προέλευσης	51	Κυκλοφορία εφημερίδων κατά κεφαλή
—59	Σπουδές εσωτερικό και εξωτερικό		
—56	Πληθυσμός πόλεων 100 χιλ. και πάνω		
—53	Οικονομολογική κατάρτιση		
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης			19

Τέλος και ο **τρίτος** παράγοντας (πίνακας αρ. 6) δείχνει ότι και μία μεσαίου επιπέδου αστικοποίηση συνοδεύτηκε από την αυξημένη παρουσία των ενόπλων δυνάμεων (μέγεθος). Αυτή η μεσαίας κλίμακας αστικοποίηση (πόλεις 10 χιλ. και πάνω) συμβάδισε και με μια μεσαίου επιπέδου ηγεσία, δηλ. που είχε μια γενική μόνο μόρφωση ή προερχόταν από οικονομικά επαγγέλματα και γενικά είχε μια πανεπιστημιακή αλλά γενική μόρφωση και όχι την υψηλή εξειδικευμένη τεχνοκρατική μόρφωση που διαθέτουν αυτοί που βρίσκονται στον αντίποδα του παράγοντα αυτού και είναι πιο κατάλληλοι για την ανάπτυξη και τον «εκσυγχρονισμό».

Από την ανάλυση της ηγεσίας που προηγήθηκε διαπιστώνεται, ότι παρά την συντελούμενη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη ή ανανέωση της πολιτικής ηγεσίας δεν επηρεάσθηκε σε βαθμό ώστε τα νεότεριστικά να εκτοπίσουν τα παραδοσιακά στοιχεία.

V. Ανακεφαλαίωση

Συνοψίζοντας τα πορίσματα της έρευνας και των αναλύσεων που προηγήθηκαν μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής:

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Παράγοντας ΙΙΙ. Οι ειδικοί και τεχνοκράτες αντιμετώπι-
με τους γενικά μορφωμένους

Συντε- λεστής	Μεταβλητή	Συντε- λεστής	Μεταβλητή
—86	Πληθυσμός πόλεων των 20 χιλ. και πάνω	98	Νομική κατάρτιση
		77	Ηλικία
—84	Οικονομικά επαγγέλματα	66	Τεχνολογική κατάρτιση
—83	Πληθυσμός πόλεων 10 χιλ. και πάνω	62	Ανώτερες σπουδές στην Ελλάδα
—70	Πληθυσμός απασχολούμε- νος στη γεωργία	55	Επίπεδο εκπαίδευσης Διδακτορικό
—65	Μέγεθος Ενόπλων Δυνά- μεων σε σχέση με τον πληθυσμό		
—61	Ραδιόφωνα κατά κεφαλή		
—57	Κατάρτιση: Νομικά-Οικο- νομικά-Πολιτικές Επιστή- μες		
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης			16
Ποσοστό συνολικής διακύμανσης για τους Πίνακες 4, 5 και 6			80

- α. Ότι η ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο που εξετάζουμε διέρχεται από μία φάση έντονης κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης και, σε δεύτερη μοίρα, από μία προσπάθεια πολιτικού εκσυγχρονισμού.
- β. Ότι ο πολιτικός εκσυγχρονισμός (δημοκρατικοποίηση, πολιτική συμμετοχή, αποτελεσματικότητα πολιτικών θεσμών) επηρεάστηκε από ορισμένες κοινωνικοοικονομικές μεταβλητές, κατά κύριο λόγο όμως από τις επικοινωνίες (ημερήσιος τύπος).
- γ. Ότι η πορεία του κοινωνικοοικονομικού μετασχηματισμού δεν συνοδεύεται και από ανάλογη αλλαγή στη σύνθεση και φυσιογνωμία της πολιτικής ηγεσίας, με συνέπεια στο επίπεδο της ηγεσίας να εμφανίζεται μία διάσταση μεταξύ των παραδοσιακών στοιχείων που δεν ευνοούν τον εκσυγχρονισμό και των τεχνοκρατικών, ανανεωτικών στοιχείων, που επιδιώκουν το μετασχηματισμό της κοινωνίας μέσα από σύγχρονες τεχνοκρατικές διαδικασίες.